



Реалізація конституційного принципу рівності та недопустимості дискримінації у приватному праві

Великанова Марина Миколаївна¹ [ORCID: 0000-0003-1845-6500]

¹ Інститут правотворчості та науково-правових експертиз НАН України, вулиця Пилипа Орлика, 3, Київ, 01024, Україна
marinavelikan@nas.gov.ua

Анотація. Реалізація конституційного принципу рівності та недопустимості дискримінації у приватному праві є однією з ключових проблем сучасного розвитку приватноправового регулювання, оскільки вона безпосередньо пов'язана з переосмисленням свободи договору, приватної автономії та фактичної рівності сторін у зобов'язальних правовідносинах. **Метою роботи** є науково-правовий аналіз змісту принципу рівності та недопустимості дискримінації у приватному праві України, з'ясування його співвідношення зі свободою договору, добросовісністю, справедливістю та чесною діловою практикою, а також виявлення підходів європейського приватного права до встановлення меж договірної свободи в інтересах захисту фактичної рівності учасників приватноправових відносин. **Вирішення таких дослідницьких завдань** визначає логіку викладу матеріалу в роботі: характеристику конституційних і міжнародно-правових засад рівності та недискримінації; розкриття трансформації цього принципу в сучасному приватному праві; аналіз співвідношення свободи договору та заборони дискримінації; дослідження підходів PECL, DCFR і Принципів УНІДРУА до недискримінації, добросовісності, грубої диспропорції та стандартних умов договору. **Методологія дослідження** ґрунтується на формально-юридичному, порівняльно-правовому, системно-структурному та герменевтичному методах, а також на методах аналізу й узагальнення, які використано для з'ясування змісту принципу рівності та недопустимості дискримінації, його нормативного відображення у європейських актах приватного права та значення для зобов'язальних правовідносин. **Результати дослідження** показали, що принцип рівності та недопустимості дискримінації у приватному праві не нівелює свободу договору, але встановлює її розумні межі у випадках, коли товари, роботи чи послуги пропонуються невизначеному колу осіб або коли сильніша сторона може використати економічну, інформаційну чи іншу перевагу над слабшою стороною. **Практичне значення.** Результати дослідження можуть бути використані у процесі оновлення цивільного законодавства України, розвитку судової практики щодо захисту від дискримінації у приватноправових відносинах, тлумачення договорів, оцінки стандартних умов договору та забезпечення балансу між свободою договору і фактичною рівністю сторін. **Цінність / оригінальність.** У роботі обґрунтовано розуміння принципу рівності та недопустимості дискримінації як межі договірної свободи і водночас як інструменту забезпечення добросовісності, справедливості та захисту людської гідності у сфері приватного права.

Ключові слова: рівність; недопустимість дискримінації; приватне право; свобода договору; добросовісність; справедливість; чесна ділова практика; фактична рівність сторін; зобов'язальні правовідносини; захист слабшої сторони; PECL; DCFR; Принципи УНІДРУА.

Вступ

У рішенні № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 р. [1] Конституційний Суд України вказав, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, які закріплені у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року [2] (статтях 14, 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [3] (статті 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [4] (статті 1), ратифікованих Україною та у Загальній декларації прав людини 1948 року [5] (статтях 1, 2, 7).

У приватному праві зараз відбувається трансформація підходів до розуміння принципу рівності та недискримінації у зобов'язальних правовідносинах. Цей принцип більше не сприймається через призму «формальної рівності суб'єктів», а дедалі більше розглядається як їх фактична рівність. Все активніше обстоюється теза, що за відсутності фактичної рівності сторін абсолютна свобода договору може призвести до викривлення договірної рівноваги, коли сильніша (інформаційно, економічно тощо) сторона буде диктувати умови слабшій. І для запобігання цьому якраз і необхідно послуговуватися добросовісністю, чесною діловою практикою, справедливістю, розумністю.

По суті можна вести мову про дві полярні засади в зобов'язальному праві: свобода договору та заборона дискримінації. Свобода договору передбачає, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору. Натомість заборона дискримінації є вимогою не відмовляти в укладенні договору на підставі антропологічних чи соціальних ознак, якщо товари, роботи чи послуги пропонуються публічно.

1. Конституційний принцип рівності та недопустимості дискримінації у приватноправових відносинах

У європейській доктрині приватного права принцип недискримінації в зобов'язаннях розвивається під впливом права ЄС (зокрема Директив 2000/43/ЄС про расову рівність [6] та 2004/113/ЄС про рівність статей у сфері доступу до товарів і послуг [7]).

У кодифікаціях європейського приватного права принципи рівності та недискримінації також знайшли своє нормативне відображення.

2. Принцип недискримінації у європейському приватному праві: PECL і DCFR

У PECL принцип недискримінації та рівності прямо не передбачений в окремій статті, а виводиться із загального принципу добросовісності та чесною діловою практикою. При цьому у коментарях зазначається, що принцип добросовісності не підпадає під дію принципу свободи договору, тобто сторони не можуть договором виключати або обмежувати його. Така угода сама по собі була б недійсною, оскільки вона суперечить *boni mores* [8]. Принцип, що договір, який порушує *boni mores*, є недійсним, служить межею свободи договору сторін з метою захисту та збереження правових, економічних, етичних, моральних та соціальних цінностей. Часто порушення *boni mores* є результатом поєднання змісту договору та зовнішніх обставин. Концепція *boni mores* є широкою настільки, що вона охоплює захист економічної незалежності слабшої договірної сторони, заборону навмисного використання панівного становища, заборону договору з непристойною або зловмисною метою, заборону створення незаконних зобов'язань, що спонукають до вчинення злочину [9].

Натомість у DCFR [10] принципу недискримінації та рівності присвячений окремий Розділ 2 Книги II: «Non-discrimination» (Заборона дискримінації). Відкриває цей розділ стаття II.–2:101: Право на захист від дискримінації, де зазначається, що кожна особа має право на захист від дискримінації за ознакою статі, етнічного чи расового походження у зв'язку з укладенням договору або вчиненням іншого правового акту, метою яких є забезпечення доступу до товарів або послуг, доступних для широкої громадськості, або їх надання. У коментарі до цієї статті наголошується, що ознаки дискримінації значною мірою запозичено із законодавства Європейського Співтовариства. Оскільки ці типові норми розроблені з метою застосування у сфері договірного права (за винятком трудового права) та майнового права, викладені тут норми щодо недопущення дискримінації містять лише частину значно ширшого загального законодавства про недопущення дискримінації. Два основні обмеження цих положень полягають, по-перше, у досить короткому переліку заборонених критеріїв дискримінації (лише «стать» або «етнічне чи расове

Архів препринтів Національної академії наук України <https://arxiv.nas.gov.ua/> походження»), що відображає поточний стан законодавства ЄС у сфері загального договірного права, та, по-друге, в обмеженні певними договорами щодо товарів та послуг, «доступних для громадськості».

Разом з тим стаття III.–1:105 (Non-discrimination) уточнює, що ці правила застосовуються не лише до договорів та правочинів як таких, а й до зобов'язань загалом, включаючи договірні, «постдоговірні» та позадоговірні зобов'язання, з відповідними змінами.

У статті II.–2:102 (Meaning of discrimination) наводиться поняття дискримінації – це будь-яка поведінка або ситуація, в якій на підставах, зазначених у попередній статті:

(а) одна особа зазнає менш сприятливого ставлення, ніж інша особа зазнає, зазнавала або зазнала б у порівнянній ситуації; або

(б) очевидно нейтральне положення, критерій або практика ставить одну групу осіб у особливо не вигідне становище порівняно з іншою групою осіб.

Дискримінація також включає домагання на підставах, зазначених у попередній статті. «Домагання» означає небажану поведінку (включаючи поведінку сексуального характеру), яка порушує гідність особи, зокрема коли така поведінка створює або має на меті створити залякуюче, вороже, принижуюче, принизливе або образливе середовище.

Будь-яка вказівка щодо дискримінації також є дискримінацією.

Але нерівне ставлення, яке виправдовується законною метою, не є дискримінацією, якщо засоби, що застосовуються для досягнення цієї мети, є доцільними та необхідними (стаття II.–2:103 (Exception)). Це дозволяє раціонально використовувати свободу договору.

У разі, якщо особа зазнає дискримінації, то можуть застосовуватися як засоби захисту, передбачені Книгою VI (Позадоговірна відповідальність за шкоду, заподіяну іншій особі), так і доступні засоби правового захисту за невиконання зобов'язання згідно з Книгою III, Розділом 3 (включно з відшкодуванням економічних та неекономічних збитків).

Втім, виходячи із коментарів до згаданих статей DCFR [10], можна зробити висновок, що принцип недискримінації та рівності не нівелює свободу договору загалом, але встановлює певні межі: якщо діяльність суб'єкта права зорієнтована на загальне (наприклад, підприємницька діяльність), то у такому разі втрачається право обирати контрагентів за дискримінаційними ознаками.

3. Добросовісність, груба диспропорція та стандартні умови у Принципах УНІДРУА

У тексті Принципів УНІДРУА (як у редакції 2010, так і 2016 років) відсутня окрема стаття, яка б прямо регулювала недискримінацію або рівність сторін [11]. Це можна пояснити тим, що Принципи УНІДРУА розроблені спеціально для міжнародного комерційного обороту, де свобода договору та приватна автономія зберігають свої позиції, оскільки тут здебільшого сторони є рівними фактично, тобто немає «слабшої» сторони. Проте, це не означає, що принцип недискримінації та рівності не імплементовано до Принципів УНІДРУА. Цей принцип, як і в PECL, розкривається через добросовісність та чесну ділову практику (Good Faith and Fair Dealing), інститут «грубої диспропорції» (Gross Disparity) та стандартні умови та договори приєднання (Standard Terms).

Зокрема, відповідно до статті 1.7 кожна сторона повинна діяти на засадах добросовісності та чесності у міжнародній торгівлі. В офіційному коментарі до цієї статті зазначається, що заявляючи в загальних рисах, що кожна сторона повинна діяти відповідно до принципів добросовісності та чесності у ділових відносинах, пункт (1) цієї статті чітко вказує, що навіть за відсутності спеціальних положень у Принципах поведінка сторін протягом усього терміну дії договору, включаючи процес переговорів, повинна відповідати принципам добросовісності та чесності у ділових відносинах.

Також у Принципах УНІДРУА запроваджено інструмент захисту фактичної рівності у випадках, коли одна сторона використовує вразливе становище іншої. Так, у статті 3.2.7 (Gross disparity) передбачено, що сторона може розірвати договір або окреме його положення, якщо на момент укладення договору цей договір або положення безпідставно надавали іншій стороні надмірну перевагу. У такому разі серед інших має враховуватися і той факт, що інша сторона недобросовісно скористалася залежністю, скрутним економічним становищем або нагальними потребами першої сторони, чи її нерозсудливістю, необізнаністю, недосвідченістю або відсутністю навичок ведення переговорів. Але, як зазначається у коментарі, для розірвання договору необхідно, щоб дисбаланс за таких обставин був настільки значним, що шокував би совість розсудливої людини. Проте переваги в переговорній позиції, зумовленої виключно ринковими умовами, недостатньо [11]. По суті, ця стаття спрямована на збалансування інтересів сторін і не дозволяє нав'язувати дискримінаційні або кабальні умови.

І, зрештою, принцип недискримінації та рівності часто порушується через так званий «диктат умов» у договорах приєднання. Обмеження такої поведінки сторін у Принципах УНІДРУА здійснюється через правила про «неочікувані умови» (Surprising terms). Стаття 2.1.20 (Surprising terms) встановлює, що жодна умова, яка міститься у стандартних умовах і має такий характер, що інша сторона не могла розумно її передбачити, не є чинною, якщо вона не була прямо прийнята цією стороною. Офіційний коментар до цієї статті з цього приводу зазначає, що сторона, яка приймає стандартні умови іншої сторони, в принципі зобов'язана їх дотримуватися незалежно від того, чи знає вона насправді їхній зміст у деталях або повністю розуміє їхні наслідки. Однак у цій статті передбачено важливий виняток із цього правила, який встановлює, що, незважаючи на прийняття стандартних умов у цілому, сторона, яка їх прийняла, не зобов'язана дотримуватися тих умов, які за своїм змістом, формулюванням або викладом мають такий характер, що вона не могла розумно очікувати їх. Причиною цього винятку є бажання уникнути ситуації, коли сторона, яка використовує стандартні умови, неправомірно користується своїм становищем, таємно намагаючись нав'язати іншій стороні умови, які та навряд чи прийняла б, якби знала про них [11].

Висновки

Отже, принцип недискримінації та рівності спрямований на забезпечення прав усіх і кожного при продажі товарів, виконанні робіт, наданні послуг, що пропонуються невизначеному колу осіб. Будь-яка пряма чи непряма дискримінація, утиски чи надання привілеїв є неприйнятним у таких зобов'язаннях і має розглядатися як порушення прав. Виходячи із базового конституційного принципу «всі рівні у своїх правах і обов'язках», вступ у зобов'язальні відносини, їх зміст та суб'єктний склад не може обумовлюватися жодною дискримінаційною ознакою.

Наявність даних

Препринт не містить емпіричних наборів даних, графічних матеріалів, таблиць або програмного коду, що потребують окремого оприлюднення. Усі нормативні, доктринальні та інші джерела, використані для підготовки роботи, наведено у списку посилань.

Список посилань

1. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text> (дата звернення 25.05.2026).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 25.05.2026).
3. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 25.05.2026).
4. Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS N 177). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537#Text (дата звернення 25.05.2026).

5. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 25.05.2026).
6. Директива Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32000L0043> (дата звернення 04.06.2026).
7. Директива Ради 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року про імплементацію принципу рівності чоловіків і жінок у доступі до товарів і послуг. URL: https://www.recrp.org/wp-content/uploads/2020/10/Gender_equality.pdf (дата звернення 04.06.2026).
8. Principle IV.1.1 - Freedom of contract. URL: <https://www.trans-lex.org/918000> (дата звернення 04.06.2026).
9. Principle IV.7.1 - Invalidity of contract that violates good morals ("boni mores"). URL: <https://www.trans-lex.org/937000> (дата звернення 04.06.2026).
10. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR_.pdf (дата звернення 25.05.2026).
11. UNIDROIT Principles 2016 – English Official Text. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf> (дата звернення 25.05.2026).